

СВІДЧЕННЯ СВЯТИХ ОТЦІВ І ЦЕРКОВНИХ ПИСЬМЕННИКІВ ПРО ПАСТИРСЬКУ ДОПОМОГУ БІДНИМ

Протоієрей
Олександр ТРОФИМЛЮК

Піклування про бідних і знедолених – один із важливих напрямів православного пастирського служіння. Продовжуючи наші дослідження у царині позабогослужбової діяльності православного пастиря, ставимо за мету проаналізувати свідчення святих отців і церковних письменників про участь Церкви у справі допомоги бідним.

Для реалізації мети дослідження були поставлені такі завдання:

- з'ясувати зародження традицій допомоги бідним;
- проаналізувати форми й методи соціального служіння Церкви з допомоги нужденним;
- розкрити співпрацю Церкви і держави у справі опіки бідних;
- висвітлити особливості суспільної та приватної благодійності Церкви.

Це питання неодноразово стало об'єктом зацікавленості дослідників. Серед них можна назвати священика Ігнаца Зейпеля [6], єпископа Хрисанфа (Ретивцева) [13], Василя Екземплярського [14], єпископа Карла Джозефа Гефеля [19] та ін.

Як спільний дім для всіх незможних і тих, що мали потребу, Церква з часу свого заснування опі-

Стаття присвячена богословському осмисленню допомоги бідним і нужденним як одному із важливих напрямів позабогослужбової діяльності православного пастиря у світлі вчення святих отців і церковних письменників, зокрема мученика Іустина Філософа, священномученика Кипріяна Карфагенського, святителів Кирила Єрусалимського й Амвросія Медиоланського, блаженних Августина й Ієроніма Стридонського, а також Тертуліана й Оригена.

Ключові слова: бідність, убогість, пастирське служіння, благодійність, милосердя, допомога.

Archpriest Oleksandr
TROFYMLIUK

THE EVIDENCES FROM THE CHURCH FATHERS AND CHURCH AUTHORS ABOUT PASTORAL CARE OF PEOPLE WHO ARE POOR

The article deals with theologian reflection about caring for people in need as an important activity of the Orthodox priest outside the church. The author explores the point of view of the Church Fathers and Church authors in their writings, especially in

кувалася бідними. Хрестоматійним є приклад ідеального становища першої християнської громади в Єрусалимі після вознесіння Господа нашого Ісуса Христа: «Усі ж віруючі були разом і мали все спільне. І продавали майно і всяку власність, і ділили між усіма, зважаючи на потребу кожного. І щодня однодушно перебували у храмі і, переломлюючи по домах хліб, приймали їжу в радості та простоті серця, хвалячи Бога і перебуваючи в любові у всього народу. Господь же щодня залучав до Церкви тих, хто спасався» (Діян. 2: 44 – 47).

Усім відоме жалюгідне становище бідного класу народу в Римській імперії, який постійно поневірявся і просив хліба. Відомі й ті заворушення, які він чинив у нападах свого безсилового обурення через відсутність допомоги з боку влади. Імператор Костянтин Великий видав декілька законів, що сприяли полегшенню становища бідного народу. Забороняючи продавати дітей в рабство, до чого змушувала бідність, він вимагав, щоб влада піклувалася про бідних і забезпечувала їх із суспільних коштів [14, с. 164]. Але потрібні були рішучіші заходи: закони часто залишалися без виконання; народ, як і раніше, пригноблений самокорисливістю правителів, марно скаржився на свою безпомічність. Зрозуміло, що при такому становищі народу благодійність Церкви мала дуже важливе значення.

З давніх часів Церква вважала все своє майно власністю бідних. Блаженний Августин із цього приводу говорить так: «Якщо ми приватним чином володіємо достатнім для нас, то це належить не нам, а бідним, у яких ми наче керівники, але не хочемо присвоїти собі у власність негожим захопленням» [17, с. 933]. Але віруючі приносили єпископові також спеціальні пожертвування для цілей благодійності. Св. Іустин Мученик дає таку картину цього аспекту церковної благодійності. Заможні парафіяни вносили кожен свій внесок, хто скільки хотів; на ці гроші єпископ зобов'язаний був допомагати хворим, в'язням, подорожнім і взагалі всім бідним: «На кінець ми завжди нагадуємо про це один одному: і ті з нас, що мають, допомагають всім іншим... Заможні охочі, – кожен дає за власним бажанням; зібране зберігається у предстоятеля, а він допомагає сиротам і вдовам, також тим, що мають потребу внаслідок хвороби чи іншої причини, ув'язненим і приїжджим чужинцям,

the Teachings of Martyr Justin the Philosopher, Hieromartyr Cyprian of Carthage, Saint Cyril of Jerusalem and Ambrose of Milan, Saint Augustine and Hieronim of Stridon and also Tertullian and Origen.

Key words: *poorness, poverty, pastoral care, charities, mercy, help.*

і взагалі турбується про всіх, хто терпить скруту» [2]. Так само описує такий порядок і Тертуліан. На чолі громади стоять старійшини, вони завідують спільною касою, в яку кожен вносить свій внесок до певного дня місяця або коли побажає; ці приношення добровільні, ніхто до них не примушується. Зібрані таким шляхом кошти йдуть на прожиток і похорон убогих, на підтримку сиріт, як хлопчиків, так і дівчаток, а також безпомічних людей похилого віку, на допомогу потерпілим в корабельній аварії, засуджених до робіт в копальнях, ув'язнених, якщо вони терплять це за віру Христову [15, с. 175]. Те, що предметом любовного піклування громади були головним чином переслідувані за віру, витікає з твору Тертуліана «До мучеників», який він починає заявою, що Церква доставляє ув'язненим християнам всі необхідні засоби для життя і що можливе це завдяки самовідданим жертвам віруючих. Він зі свого боку теж бажає послати їм подарунок у в'язницю для духовної їжі: цей подарунок – його вищезазначений твір [12, с. 193]. При такій широкій діяльності Церкви на терені служіння ближньому Тертуліан з повним правом відкидає звинувачення в таємних жертвах, адже це властиве людям злим; він вимагає для зібрання своїх одновірців вищого почесного імені Сенат [11, с. 83].

Згодом корисна філантропічна діяльність Церкви була офіційно визнана християнськими імператорами. Якщо вірити одному зауваженню історика Сократа, Костянтин Великий підтримав Олександрійську Церкву в цій її діяльності, провадивши роздавання хліба бідним: «За розпорядженням батька августів (святого імператора Костянтина Великого. – прот. О. Т.), Олександрійською Церквою щорічно видавалася відома кількість хліба для прожитку бідних. Аріани говорили, ніби цей хліб Афанасій продає, а гроші бере на свою користь» [10, кн. 2. 17].

Грошима, призначеними для бідних, завідував винятково єпископ. Оскільки він завідує ними в ім'я Господа, Апостольські Постанови називають його посередником між Богом і бідними. Віруючим личить жертвувати, єпископові ж завідувати й ділити. Тому нікому не дозволялося вимагати від нього звіту; Сам Бог йому суддя. Диякон теж не має права роздавати гроші бідних без відома єпископа [3, с. 92]. Оріген дає особливі розпорядження для управління церковним майном і піклування про бідних. По-перше, предстоятелі Церкви повинні понад усе остерігатися використовувати на свою користь щось із того, що належить вдовам і бідним. Потім треба під час роздавання допомоги чинити доцільно, тобто брати

до уваги гідність одержувача, причину, через яку він збіднів, у яких умовах він виріс в достатку або з самого початку в бідності. Допомога повинна бути різна для чоловіків і жінок, людей похилого віку і юнаків, сильних і хворобливих. Одним треба давати повне утримання, іншим тільки частину, а саме – якщо вони ще частково в змозі заробляти собі на прожиток. Треба брати до уваги також число дітей [6, с. 257].

Зразком турботливого єпископа, який піклувався про своїх бідних, був св. Кипріан Карфагенський. Коли йому довелося залишити Карфаген, він закликав не забувати вдів, хворих і всілякого роду бідняків. При цьому він радить триматися при розподілі допомоги тих же принципів, які бачимо в Оригена. Крім того, святитель призначив зі свого власного майна певну суму для приїжджих, що мають потребу, ймовірно, тому, що їх не було можливості підтримувати з церковного майна; коли, за його розрахунком, ця сума повинна була бути витрачена, він посилає нову. Про це читаємо в його 28 листі «До кліру про допомогу бідним і подорожнім»: «Прошу вас, майте старанне піклування про вдів, про немічних і всіх бідних. І подорожнім, якщо хтось із них буде потребувати, давайте на утримання з моїх власних грошей, які я залишив у співпресвітера нашого Рогаціана. А коли ті гроші могли вже бути витрачені, то я послав до нього ж іншу частину через церковного служителя (аколуфа) Нарика, щоб щедріше і швидше була надана допомога нужденним» [9, с. 106]. В іншому місці святитель говорить так: «Я вас послав замість себе своїми намісниками, щоб ви роздаванням грошей запобігали потребам наших братів, давали достатню допомогу тим, які захочуть займатися своїми ремеслами, і разом з тим дізнавалися про їхній вік, становище і заслуги» [9, с. 118 – 119]. Св. Кипріан володів коштами і мав можливість чинити так. Як ми знаємо з його житія, він на початку свого навернення, ще перед прийняттям хрещення, продав своє майно і відразу ж роздав вичищене бідним. Але згодом він отримав усе назад, але яким чином – в житті не сказано. Він не продав усе повторно на користь бідних тільки тому, що не хотів викликати заздрість і накликати переслідування на свою громаду [13, с. 478, 486].

Св. Амвросій Медіоланський вимагає від єпископа обачності й розсудливості в розподілі церковного майна. Єпископ повинен давати приїжджим необхідне, але нічого зайвого, щоб не прийти до конфлікту з іншими своїми обов'язками, особливо щодо кліриків. Зокрема, святитель, говорить так: «Священик повинен

давати подорожнім відповідно до потреб, однак не надмірно, а посилено... допомагаючи бідним, він не повинен шукати з їхнього боку подяки, яка йому не належить» [17, с. 270 – 271].

Якщо засоби однієї громади були недостатні, вона могла розраховувати на допомогу іншої, багатшої. Наприклад, св. Кипріан просить одну африканську громаду, якщо вона не в змозі до своїх звичайних витрат узяти додатково на себе утримання нового бідного, послати його до Карфагена, де про нього вже поклопочуться: «Коли б у вас в Церкві не було достатніх коштів – для надання утримання нужденним, він може перейти до нас, отримати тут необхідне для їжі та одягу» [9, с. 22].

Окрім регулярно стягуваних внесків у громадську касу, в особливих випадках мали місце спеціальні збирання грошей. Коли Нумідія піддалася важким нападам варварів і багато жителів цієї провінції забрали в рабство, нумідійські єпископи докладали всіх зусиль, щоб викупити якомога більше цих нещасних. Вони звернулися також до християн Карфагена за добровільним пожертвуванням. Св. Кипріан відправив до Нумідії зібрану ним значну суму в 100 тис. сестерцій і пише при цьому, що всі давали свої внески з найбільшою старанністю; до цього їх зобов'язувала віра й розміри нещастя, якому їм довелося допомагати. Від імені своїх парафіян він дякував за надану їм нагоду брати участь в такій видатній добрій справі і обіцяв знову прийти на допомогу, якщо цього вимагатимуть обставини [9, с. 247 – 250].

Святитель Амвросій звертає особливу увагу завідувачів церковного майна на те, що вони повинні допомагати також тим бідним, які, соромлячись своєї бідності, прагнуть її приховати. Взагалі у своїх закликах до благодійності він не забуває жодної категорії бідних; але понад усе турбується про тих, які абсолютно безпорадні і не можуть при цьому звернути на себе увагу інших. Тому він хвалить християн, які турбуються про осиротілих дівчат, допомагаючи їм, нерідко зі значними грошовими витратами зі свого боку, одружитися: таким чином вони рятують дівчат від ганьби [17, с. 245 – 246].

Як ми бачимо, у св. Амвросія суспільна благодійність Церкви завжди поєднується з приватною. Взагалі, остання ніколи не вважалася зайвою поряд із тією непрямою допомогою бідним, яка виражалася у внесках до суспільної каси. Тертуліан говорить про відвідини хворих, особливо бідних, про гостинність, про забезпечення хлібом убогих – як про відомий і сталий прояв любові до ближнього [12, с. 218, 224].

Охочим використати своє майно на добру мету відкрити різні шляхи. Одні будують на свої гроші храми або викладають церковні стіни мармуром. Св. Ієронім не засуджує цього, він нічого не має проти такого використання грошей. Але ще вище він цінує, якщо хто-небудь надає підтримку тим, що мають потребу: такі християни в особі бідних одягають Христа, в особі голодних годують Його, відвідуючи хворих, вони відвідують Його, даючи притулок бездомним, приймають Його. Головним же чином блж. Ієронім рекомендує підтримувати слуг Божих – черниць і ченців, які, відрікшись від користолюбства, вдень і вночі служать Всевишньому; їжі й одягу вони радіють, немов розкоші, адже вони і не бажають більшого. В листі «До Деметріади» про це Ієронім говорить так: «Нехай інші будують храми, прикрашають стіни мармуром... – не дорікаю, не забороняю... Але тобі призначене інше: одягати Христа в особі бідних, відвідувати – в хворих, годувати – в голодних, приймати Його в тих, що не мають покрівлі, і особливо в тих, що постійно у вірі, жити в монастирі дів і служителів Божих, турбуйся про убогих духом, які дні і ночі служать Господу твоєму, які, живучи на землі, наслідують життя ангельське і ...радіють цьому багатству, не хочуть мати нічого більше» [7, с. 339]. Св. Амвросій зі свого боку рекомендує турбуватися про прикрасу храму Божого, проте вважає це переважно справою єпископа. Втім і він підкреслює, що поряд із цим повинні здійснюватися інші добрі справи – турбота про бідних [17, с. 270]. Св. Августин примикає в цьому плані до св. Ієроніма: він теж доручає ченців і черниць благодійності віруючих і наводить для цього три мотиви: по-перше, постійне заняття справами благочестя віднімає стільки часу, що ченці й черниці ніяк не можуть забезпечити себе всім необхідним для життя; по-друге, багато хто з них слабкий здоров'ям, і, нарешті, ще ап. Павло учив підтримувати милостинею слуг Божих [12, с. 562].

Свої численні настанови допомагати бідним милостинею Церква доповнює захистом мізерної власності останніх. Перший собор в Толедо в 400 р. накладає відлучення багатой особи, яка пограбувала священика, ченця або бідного, якщо вона відмовиться тримати відповідь за це перед єпископом [19, с. 420].

Хоча роздавання милостині вважалося найкращим використанням свого майна, однак святі отці Церкви виступали проти всяких крайнощів в цьому напрямі, і ті, які провинилися, підлягали суворій критиці. Так, за часів блж. Августина одна жінка на ім'я Екдиція роздала своє майно бідним без відома чоловіка;

святий єпископ дуже суворо засуджує її за це і примушує дати звіт чоловікові [18, с. 261 – 269].

Особливо важливою і благотворною була допомога Церкви для бідного класу народу в часи голоду. І чим байдужішим було ставлення суспільства до бідних в таких випадках, тим пліднішою була діяльність духовенства. Пастирі Церкви не щадили ні свого маєтку, ні навіть церковних скарбів для того, щоб полегшити жалюгідну долю тих, що мали потребу. У книзі «Про обов'язки священнослужителів» св. Амвросій Медіоланський вимагає особливого піклування духовенства про бідних під час голоду [17, с. 285 – 286]. Св. Кирило Єрусалимський продав церковний дорогоцінний посуд, щоб зберегти життя тих, що вмирили з голоду. Ця обставина дала привід аріанам для звинувачення святителя [5, с. 363 – 365]. Блж. Ієронім Стридонський у листі «До Рустика-ченця», засуджуючи звичай надмірності в прикрашанні храмів, хвалив Екзуперія, єпископа Тулузи, за те, що він здійснював таїнство Євхаристії в простому кошику з вербових прутів і в скляній посудині, однак не допускав, щоб голодував хоча б один із бідних [8, с. 287]. Заслуговує уваги й приклад із життя свт. Василя Великого. Засуха була причиною того, що землероби залишилися без хліба; настав небувалий до того голод. Каппадокія була віддалена від моря, і тому не можна було чекати підвезення хліба з інших країн. Жорстокі багаті замість того, щоб допомогти бідним, скуповували хліб, який залишався, невпинно завищуючи на нього ціну. Св. Василій Великий не тільки словом схиляв інших до допомоги бідним, але й сам, за словами свт. Григорія Богослова, був другим Йосифом для своєї країни. Він використовував власне майно для допомоги бідним; сам опікувався тими, які знемагали з голоду, наслідуючи служіння Господа [4, с. 658 – 659].

Отже, допомога бідним і потребуючим – одна із форм місії Церкви у світі та одна зі сфер позабогослужбової діяльності православного пастиря, про що свідчить її багатівіковий досвід, виражений, зокрема, у творах святих отців та церковних письменників.

Люди як творіння й діти одного Бога на землі не є власниками, а лише користувачами Божим даром, яким вони повинні ділитися зі своїми ближніми, які потрапили у скрутне становище й мають потреби у чомусь, та допомагати їм розсудливо й безкорисливо, зважаючи на обставини, щоб полегшити їм умови земного життя на шляху до життя у вічності.

1. Біблія : книги Священного Писання Старого та Нового Завіту в українському перекладі з паралельними місцями та додатками / [пер. Патріарха Філарета (Денисенка)]. – К. : Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2007. – 1415 с.
2. Апологети : збірка писань древніх христинських апологетів у перекладі на українську мову / під ред. Святейшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета; [пер. та передм. до книг прот. Костянтина Лозінського, Андрія Хром'яка та Костянтина Москалюка; автор вступ. ст. Олександр Мирончук]. – К. : Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2010. – 590, [2] с.
3. Апостольські постанови / Київська православна богословська академія УПЦ Київського Патріархату ; пер. укр. мовою еп. Епіфанія (Думенка). – К. : Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2011. – 282, [2] с.
4. Григорій Богослов, свт. Творіння / [пер. українською мовою Патріарха Філарета (Денисенка)]. – К. : Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2010. – Т. 1, кн. 1: Слова. – 719, [1] с.
5. Життя святих, на русском языке, изложенные по руководству Четых-миной св. Димитрия Ростовского. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2007. – Т. 7: Март. – 827, [2] с.
6. Зейпель И. Хозяйственно-этические взгляды отцов Церкви / пер. с нем. с предисл. С. Н. Булгакова. – М., 1913. – [IX], 332, [1] с.
7. Иероним Стридонский, блж. Творения. – К. : Типография аренда. Е. Т. Керер, 1880. – Ч. 3: Письма. – 410, [2] с.
8. Иероним Стридонский, блж. Творения блаженнаго Иеронима Стридонскаго : в 17 ч. / бл. Иероним Стридонский. – К. : Типография Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1879 – 1903. – Ч. 3. – 1880. – 410 с.
9. Киприан Карфагенский, смчч. Творения. – К. : Типография Г. Т. Корчак-Новицкаго, 1879. – Т. 1. – [III], [XСII], 361, [III] с.
10. Сократ Схоластик. Церковная история / пер. с греч. И. В. Кривушин. – М. : Рос. полит. энциклопедия, 1996. – 368 с.
11. Тертуллиан. Творения / пер. Е. Карнеева. – СПб., 1849. – Ч. 1. – [IV], 204 с.
12. Тертуллиан. Творения / пер. Е. Карнеева. – СПб., 1849. – Ч. 2. – 224, [3] с.
13. Хрисанф (Ретивцев), еп. Деятельность пастырей Церкви IV века по отношению к общественной жизни // Православный собеседник. – Казань, 1860. – Ч. 1. – С. 145 – 180.
14. Экземплярский В. Учение Древней Церкви о собственности и милостыне. – К., 1910. – 277, [1] с.
15. Ambrose of Milan, st. Letters. Translated, with notes and indices. – Oxford : James Parker and Co., 1881. – [XVI], 519, [1] p.
16. Augustine, st. Latters: volume V (204 – 270) / Translated by sister Wilfrid Parsons, S.N.D. // The Fathers of the Church. A new translation / Editorial board Roy Joseph Deferrari, the Catholic University of America Editorial director. – New York, Fathers of the Church, Inc., 1956. – Vol. 32. – [XVI], 317 p.
17. Augustinus, st. De Opere Monachorum // PL. – Т. 40. – Col. 547 – 582.
18. Pontius the Deacon. The Life and Passion of Cyprian, Bishop and Martyr // Fathers of the Third Century: Hippolytus, Cyprian, Caius, Novatian, Appendix / by Philip Schaff. – Edinburg : T&T Clark, 1886. – Volume V. – p. 477 – 488
19. Hefele C. A history of the Councils of the Church, from the original documents / translated from the German, with the Author's approbation, and Edited by William R. Clark. – Edinburg : T&T Clark, 38 George Street, 1883. – Vol. 2: A.D. 326 to A.D. 429. – [XVI], 503 p.

-
1. Bibliia : knyhy Sviashchennoho Pysannia Staroho ta Novoho Zavitu v ukrainskomu pereklyadi z paralelnymy mistsiamy ta dodatkamy / [per. Patriarkha Filareta

- (Denysenka)]. – К. : Vydannia Kyivskoi Patriarkhii Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu, 2007. – 1415 s.
2. Apolohety : zbirka pysan drevnikh khrystynskykh apolohetiv u perekladi na ukrainsku movu / pid red. Sviatiishoho Patriarkha Kyivskoho i vciiei Rusy-Ukrainy Filareta; [per. ta peredm. do knyh prot. Kostiantyna Lozinskoho, Andriia Khromiaka ta Kostiantyna Moskaliuka; avtor vstup. st. Oleksandr Myronchuk]. – К. : Vydavnychi viddil UPTs Kyivskoho Patriarkhatu, 2010. – 590, [2] s.
  3. Apostolski postanovy / Kyivska pravoslavna bohoslovska akademiia UPTs Kyivskoho Patriarkhatu ; per. ukr. movoiu yep. Epifaniia (Dumenka). – К. : Vydavnychi viddil UPTs Kyivskoho Patriarkhatu, 2011. – 282, [2] s.
  4. Hryhorii Bohoslov, svt. Tvorinnia / [per. ukrainskoiu movoiu Patriarkha Filareta (Denysenka)]. – К. : Vydavnychi viddil UPTs Kyivskoho Patriarkhatu, 2010. – Т. 1, kn. 1: Slova. – 719, [1] s.
  5. Zhytyia sviatykh, na russkom yazyke, yzlozhennye po rukovodstvu Chetykhmynei sv. Dymytryia Rostovskoho. – Rostov-na-Donu : Fenyks, 2007. – Т. 7: Mart. – 827, [2] s.
  6. Zeipel Y. Khoziaistvenno-etycheskye vzgliady otsov Tserkvy / per. s nem. s predysl. S. N. Bulhakova. – М., 1913. – [IKh], 332, [1] s.
  7. Yeronym Strydonskyi, blzh. Tvorenyia. – К. : Typohrafiia arend. E. T. Kerer, 1880. – Ch. 3: Pysma. – 410, [2] s.
  8. Yeronym Strydonskyi, blzh. Tvorennia blazhennaho Ieronyma Strydonskoho : v 17 ch. / bl. Ieronym Strydonskii. – К. : Typohrafiia H. T. Korchak-Novytskaho, 1879 – 1903. – Ch. 3. – 1880. – 410 s.
  9. Kypryan Karfahenskyi, sshchmch. Tvorenyia. – К. : Typohrafiia H. T. Korchak-Novytskoho, 1879. – Т. 1. – [III], [KhSII], 361, [III] s.
  10. Sokrat Skholastyk. Tserkovnaia ystoria / per. s hrech. Y. V. Kryvushyn. – М. : Ros. polyt. entsyklopedyia, 1996. – 368 s.
  11. Tertullyan. Tvorenyia / per. E. Karneeva. – SPb., 1849. – Ch. 1. – [IV], 204 s.
  12. Tertullyan. Tvorenyia / per. E. Karneeva. – SPb., 1849. – Ch. 2. – 224, [3] s.
  13. Khrysanf (Retvytsev), ep. Deiatelnost pastyrei Tserkvy IV veka po otnoshenyiu k obshchestvennoi zhyzny // Pravoslavnyi sobesednyk. – Kazan, 1860. – Ch. 1. – S. 145 – 180.
  14. Ekzempliarskyi V. Uchenye Drevnei Tserkvy o sobstvennosti y mylostyne. – К., 1910. – 277, [1] s.
  15. Ambrose of Milan, st. Letters. Translated, with notes and indices. – Oxford : James Parker and Co., 1881. – [XVI], 519, [1] p.
  16. Augustine, st. Letters: volume V (204 – 270) / Translated by sister Wilfrid Parsons, S.N.D. // The Fathers of the Church. A new translation / Editorial board Roy Joseph Deferrari, the Catholic University of America Editorial director. – New York, Fathers of the Church, Inc., 1956. – Vol. 32. – [XVI], 317 p.
  17. Augustinus, st. De Opere Monachorum // PL. – Т. 40. – Col. 547 – 582.
  18. Pontius the Deacon. The Life and Passion of Cyprian, Bishop and Martyr // Fathers of the Third Century: Hippolytus, Cyprian, Caius, Novatian, Appendix / by Philip Schaff. – Edinburg : T&T Clark, 1886. – Volume V. – R. 477 – 488
  19. Hefe S. A history of the Councils of the Church, from the original documents / translated from the German, with the Authors approbation, and Edited by William R. Clark. – Edinburg : T&T Clark, 38 George Street, 1883. – Vol. 2: A.D. 326 to A.D. 429. – [XVI], 503 r.